

С.С. Дідик

Запорізький національний університет

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ В НОВОСЛОБІДСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ПОЛКУ (1753–1764 РР.)¹

XVIII століття стало періодом активного освоєння незалюднених південноукраїнських територій. На цих територіях почали заводити господарства, обробляти землю, випасати худобу, розводити сади. Чималий внесок в процеси господарського освоєння краю зробило населення Новослобідського козацького полку.

Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – був військовим формуванням, створеним за наказом російського уряду на території “Задніпровських місць” – між Дніпром і Південним Бугом. Хоча полку під оселення надавалася частина північних територій Запорізьких Вольностей, ці землі були мало освоєні запорожцями [19, 351-352; 18, 40-41, 64-65]. Утворення Новослобідського полку на запорізьких землях сприяло колонізації пустинних і мало залюднених територій.

Дослідники XIX, XX і XXI століття в своїх творах висвітлювали ті чи інші аспекти історії Новослобідського полку. Але досить не багато науковців звернуло увагу саме на розвиток сільського господарства в Новослобідському поселенні. Серед дослідників, які торкалися питань аграрної історії новослобідського населення можна назвати Д.І. Яворницького, А.Н. Пашутіна, Феодосія Макаревського, Н.Д. Полонську-Василенко, О.М. Посунько.

Серед сільськогосподарських занять новослобідських мешканців основним було землеробство. Розвитку цієї галузі господарства сприяла наявність в Новослобідському формуванні значних площ родючих ґрунтів. Так, Феодосій Макаревський відзначав багаті і родючі береги і степи по близу р. Самоткань,

¹ Стаття була опублікована: Дідик С.С. Сільськогосподарські заняття в Новослобідському козацькому полку (1753–1764 рр.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукові читання, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2008. – С. 56–62.

особливо в місці її впадіння в Дніпро. Плодородною, багатою та мальовничою була місцевість на р. Омельник. Досить родючі ґрунти дісталися слободам Злинка і Вершино-Кам'янка. Просо і гречка на таких ґрунтах часто давали врожаї сам 20-30. Родючими були ґрунти на р. Синюсі у мешканців слобод Маслово і Синюхин брід. І.Гільденштедт згадував що жито усюди росло рясно, а пшениця, ячмінь, овес інде ледь видніють, коноплі ж – заввишки у сажінь, просо й гречка – у палець, лен – ледь проклюнувся [20, 318, 371; 13, 33-35]. Д.Яворницький відзначав, що найбільш родючі землі були поблизу Дніпра, по низинах рік Омельник, Самоткань, Домоткань. Чорнозем на деяких ділянках був від 4 вершків і до 1,5 аршини глибиною, а в низинах доходив до 2-3 аршин. Щорічно ґрунти удобрювалися густою і високою травою (вершок = 4,45 см; аршин = 71,12 см) [21, 263, 263, 271, 354].

Але в процесі освоєння новослобідським населенням своїх територій і зі збільшенням чисельності населення, були виявлені “гористые, пещаные, каменистые и к плодоносию совсем негодные” землі [10, 33]. І.Гільденштедт також зупинився на неродючих, або малородючих ґрунтах. Від Вершино-Кам'янки і до верхів'їв р. Малої Верблюжки на 14 верст простягся цілком відкритий неродючий степ. Шар чорнозему був тут тонкий, тому ґрунт був неродючим. Не такі родючі як на р. Синюсі були ґрунти на р. Плетений Ташлик [13, 33- 36]. Найменш родючими були землі коло р. Буг і ті, що межували з Бугогардівською паланкою[21,262-263]. Ми вважаємо, що більшість неродючих і малородючих земель розташовувалися в західній частині полку. Взагалі проблема земельних ресурсів стояла досить гостро в полку. А по мірі збільшення населення полку ситуація ускладнювалася. Козаки навіть посилали депутацію до Санки-Петербургу з проханням додати полку землі і лісових угідь[15, 770-771].

Населення полку сіяло овес, ячмінь, пшоно, просо, гречку, пшеницю, жито [6, 2; 7, 5; 15, 26, 28-29]. Вчений-природознавець І.Гільденштедт, подорожуючи в липні 1774 року Єлизаветградською провінцією (після 1764 року Новослобідський полк разом з Новою Сербією увійшов до складу цієї

провінції) залишив цікаві свідчення про господарські заняття населення краю, звертав увагу на процес оранки, сівби, жнив та косовиці. Населення краю широко застосовувало сівозміни. Піднявши цілину, як правило, у перший рік сіяли просо, у другий — гречку, а вже на третій – пшеницю або ячмінь, овес, жито [13, 26, 28, 29].

Він описав і знаряддя праці. Землю орали важким українським плугом “сабаном” з залізним ралом, у який впрягали волів [17, 92-93]. Цей плуг нагадував грузинський, але був меншим за розміром, і відрізнявся від російської сохи. Для місцевого важкого глинкуватого ґрунту російська соха була непридатною. В український плуг впрягали 3-4 воли; один орач правив плугом, другий погоняв волів; борозна мала 1 фут (приблизно 30 см) завширш, 1 дюйм (2,5 см) вглиб; за 10 хвилин плуг просувався на 100 кроків. На другий день зрану ділянку засівали просом і боронили. Тутешня борона складалася з гострих патичків, кожен — завдовжки в п’ядь (приблизно 20 сантиметрів). Вчений відзначив шкідливу звичку тутешніх мешканців не давати зраному полю перепочити певний час до посіву, коли б бур’яни, вирвані плугом могли б згнити [13, 26].

Через сухість клімату та примітивну агротехніку не завжди вдавалося збирати високі врожаї (жито могло дати і сам-10 і сам-2). Гільденштедт вважав, що запровадження кращих плугів та удобрювання ланів значно підвищило б врожаї у провінції. Як добриво “при сухому підсонні й масному глинкуватому твердому ґрунті” він рекомендував використовувати мергель [13, 26, 29].

Пристосовуючись до природно-кліматичних умов, а також до особливостей ґрунту населення спеціалізувалося на вирощуванні певних культур. Наприклад, І.Гільденштедт згадує, що мешканці слобід Маслової та Синюхіного Броду сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес. А вирощування кукурудзи практикувало молдованське населення полку [13, 18].

На території полку жито давало досить добрий врожай. Вчений спостерігав великі лани, засіяні саме житом. Пшениця, ячмінь родили значно гірше. Добрі врожаї давали також просо й гречка. Ці культури давали врожаї

сам 20-30. З технічних культур вирощували коноплі і лен. Коноплі виростили заввишки у сажінь (більше 2 метрів), лен ріс гірше [13, 18, 32]. Про значні врожаї вівса свідчить хоча б той факт, що старшина Новослобідського полку в значній кількості постачала овес за плату до провіантського магазину [4, 10; 11, 22зв; 12, 23].

Останніми днями червня в Єлисаветградській провінції починалися жнива. Жито жали серпами й відразу ж в'язали у снопи, потім везли на подвір'я, де складали у копи як сіно, а потім потроху молотили. При збиранні хліба найманими робітниками, а їх вдосталь набиралося у цей час, з 7-ми снопів вони отримували 2, за молотьбу ж брали: з жита, ячменю та вівса — $1/6$, з пшениці — $1/7$, з гороху — $1/4$, з проса — $1/5$ частку. За косовицю найманий робітник отримував $1/3$ накошеного сіна або 15 коп. у день, з хазяйськими харчами. Якщо господар наймав двох робітників орати (його плугом та волами), а потім сіяти, то вони орали 6 днів на нього, 2 дні — на себе (свої лани засівали власним зерном). У врожайні роки в провінції жито давало сам-10, але в 1774 році лише сам-2; просо ж давало сам-50. Наприкінці червня тут починали косити сіно; косовиця тривала весь липень. У середині липня жали ячмінь та овес [13, 38].

Допоміжною галуззю землеробства було садівництво та городництво. І.Гільденштедт визнав садівництво у провінції досить розвиненим. Сади були майже при кожному господарстві, але значні прибутки давали саме “казенні” сади, які займали великі площі. Робилися спроби поряд з фруктовими деревами вирощувати й виноград, але через невідповідні кліматичні умови він родив погано [13, 18]. Переселені в Новослобідський полк болгар принесли досить високу культуру садівництва і городництва. Вони використовували навіть штучне зрошування – велике колесо з підвішаними відрами, які черпали воду з річки і наливали в корита [17, 93]. Досвід болгар напевне переймало і українське населення полку. Населення полку вирощувало сливи, яблука, груші, вишні, черешні, персики (брусквини), абрикоси (морелі), айву, шовковицю (фрагу), волоську горошину, глід, бузину, лимоніс, бергамот, кизил

і мигдаль. Вирощували кілька видів слив – угорка, мегрелка та туркенья. З городницьких культур поширеними були кавуни, дині, огірки, боби, різні ягоди, такі як агрус і смородина [13, 23-24]. Перший казенний сад виник взимку 1763 року. Одного разу до двору імператриці Катерини II були прислані фрукти, які виростили в Новослобідському полку. Фрукти прийшлися до смаку імператриці. Тоді граф обер-маршал Сіверс наказав командирі Новослобідського полку і Нової Сербії генерал-поручику О.Мельгунову постійно постачати фрукти до імператорського столу. Для вирощування фруктів було вирішено розбити сад на зручному місці. В грудні 1763 року О.Мельгунов наказав коменданту фортеці Св. Єлизавети А.Ірману виділити землю для створення саду. Під сад планували відвести 100 сажнів (більше 200 метрів) землі. Цей перший казенний, пізніше міський сад знаходився на відстані приблизно в одну версту від фортеці на р. Сугаклеї. В 1765 році до імператорського двору їздив прапорщик Вербин і возив арбузи і дині, вирощені в цьому саду [3, 84; 14, 108-109].

Другою за значенням галуззю господарства в краї було скотарство. Місцеве населення розводило рогату худобу, овець, коней. Останніх розводили переважно розкольники, які, за російським звичаєм, використовували їх у сільськогосподарських роботах [13, 18]. Новослобожани розводили свійську птицю. Так, в 1760 році населення однієї з слобід утримувала за свій рахунок іноземних посланців і вимагало відшкодування своїх витрат з Новослобідської канцелярії. В рахунку, надісланому в Слобідську канцелярію серед різних продуктів харчування згадуються і крашанки. Взагалі, справи про утримання послів дають нам можливість уявити чим харчувалися козаки, яку худобу вирощували, ціни на деякі продукти харчування. Спираючись на ці документи, ми дізнаємося, що Новослобожани вирощували велику рогату худобу – корів, волів, биків, розводили овець [6, 2; 8, 5; 9, 24].

Про те, що Новослобожани розводили чимало худоби свідчать записи барона де Тотта, який був свідком татарського нападу на колишні слободи Нової Сербії і Новослобідського полку в січні 1769 року. Барон свідчить, що

після набігу, кожен татарин гнав з собою в середньому по 60 овець і 20 волів [2, 168-169]. Вірогідно, що данні барона є дещо завищеними, але сам факт угону волів і овець свідчить, що вирощування цієї худоби набуло значного поширення в полку. Про поширення конярства у заможній частини козаків свідчать скарги коменданта Ф.Юста в 1758–1760 роках на запорожців, які нібито відігнали табун коней у полковника Новослобідського полку М.Адабаша, сотника Т.Вовка і жителів слободи Пушкарівки. Зустрічаємо в “Архіві Коша ...” і інші згадки про викрадення коней у новослобожан [1, 45, 62, 64].

Значного поширення набуло розведення овець. В 1761 році ротмістр І.Іванченко скаржився на свого вівчара, який втік після того, як загубилося 276 овець. В 1762 році козак Городянської сотні Косенко скаржився на сотника слободи Мурзинки П.Дика. Козак Косенко закупив по слободах Новослобідського полку кілька тисяч рун овечої вовни. Він мав намір продати цю вовну купцю Докучаєву, для його московської мануфактури. Сотник П.Дик забрав у Косенка 2228 рун без оплати і перепродав цю вовну купцю Сушиліну [5, 2-2зв; 16, 189].

Ми вважаємо, що вівчарство було принесено молдаванами і волохами, яких чимало осіло в Новослобідському полку. Молдавани і волохи принесли свою культуру господарювання. Розведення овець давало непоганий прибуток – за 2228 рун овечої шерсті можна було отримати 1000 карбованців. Особливо цінною породою овець стали тонкорунні іспанські мериноси. Їх завезли в середини XVIII століття [17, 92].

Вирощували в полку волів і коней. Вони були основною тягловою силою і робочою худобою. Вірогідно, за своїми фізичними якостями тяглова худоба, яку вирощували в полку, дещо поступалася тим видам худоби, які вирощували запорожці. Крім того, Новослобожанам, як і новосербцям, не вистачало власної худоби, тому на продаж в фортецю Св. Єлизавети приганяли чимало худоби з Січі і Гетьманщини. І.А.Гільденштедт згадує також буйволів, але вони були переважно у болгарського населення полку [13, 25].

Основою сільського господарства в полку було землеробство і скотарство. Такі галузі землеробства як садівництво і городництво відігравали допоміжну роль. Розвитку землеробства сприяла наявність значних площ родючих ґрунтів. Скотарство не могло в повному обсязі забезпечувати населення полку худобою, тому частину худоби купували у сусідів – запорожців, поляків, малоросіян. Новослобідські мешканці розорювали цілині землі, сіяли хліб, ворощували худобу, заводили сади і таким чином, своєю господарською діяльністю сприяли колонізації неосвоєних територій і перетворенню півдня України на квітучий край.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів Коша Нової Запорізької Січі: Опис справ (1734–1776) – К.: Наукова думка. – 1994. – 233 с.
2. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10. – С. 135-199.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 252.
4. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 79.
5. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 150.
6. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 625.
7. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 627.
8. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 629.
9. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 645.
10. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 1145.
11. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 1642.
12. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 1645.

13. Никифорова Н.А. Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – 1999. – С. 15–39.
14. Пашутин А.Н. Исторический очерк г.Елисаветграда. – Елисаветград, 1897.
15. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Изд. 1-е. –Т. 15.
16. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен: “Дніпрова хвиля” 1960. – Ч. 1. – 221 с.
17. Посунько О. Нова Сербія та Слов’яносербія – військово-землеробські поселення на півдні України (1751–1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу/ Упорядники: В.Мільчев, Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
18. Сенатский Архив. – СПб., 1901 – Т. 9.
19. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2002. – 568 с.
20. Феодосий Макаревский. Маиериалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ: ВАТ ”Дніпрокнига”. – 2000. – 1080 с.
21. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ. – 2002.